

De prijs voor Leidens ontzet

Voor Allart

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwkje. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*
- 2018 Frans Grijzenhout, *Tot eene altoos duurende gedachtenisse. De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werf*

De prijs voor Leidens ontzet

Waterbeheer rond 1574

Milja van Tielhof

Illustratie omslag: De Gouwesluis en omgeving circa 1561, met de Gouwe (verticaal) en de Oude Rijn (boven, horizontaal). Aquareel door Jan Daemszoon (Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, Collectie kaarten, A-0560).

Vormgeving: Primavera Pers

Druk:

Universiteit Leiden

© Milja van Tielhof

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-297-1

De prijs voor Leidens ontzet

Waterbeheer rond 1574

Bij het ontzet van Leiden in 1574 speelt water de hoofdrol. Het platteland ten zuiden en zuidoosten van Leiden veranderde door militaire inundatie in een haast onafzienbare watervlakte. De troepen van de Spaanse commandant Francisco de Valdés, die de stad belegerden, sloegen op de vlucht. Ze verlieten al wadend door het water de ene schans na de andere. De geuzen wisten, varend over de weilanden, de resterende troepen te ontwijken. Leiden werd bevrijd door het water.

In de literatuur over Leidens ontzet spelen de waterschappen slechts een kleine rol. Dat is opvallend want zij waren bij uitstek verantwoordelijk voor het regelen van de waterhuishouding. Is het idee van inundatie met de waterschappen overlegd? We weten het niet. Het voorstel om het platteland onder water te zetten kwam van Willem van Oranje, de rebellenleider. Uit correspondentie van de prins blijkt dat hij een dominante rol speelde bij het bepalen van de strategie.¹ Het formele besluit tot inundatie werd genomen door de Staten van Holland, op 30 juli 1574. Dit was deels te danken aan de invloed van de landsadvocaat, Paulus Buys. Het is bekend dat Willem van Oranje en Paulus Buys op 3 augustus 1574 toekeken toen de eerste dijk werd door-gestoken. Dit was de dijk langs de Hollandse IJssel en het graven gebeurde op twee plaatsen in Capelle aan den IJssel, dichtbij een schans van de prins. Door daar samen te gaan staan smoorden zij protesten van boeren in de omgeving en verleenden zij autoriteit aan deze wel zeer bijzondere actie. Want probeerden boeren en bestuurders in Holland niet juist het water *buiten* te houden? In het besluit van de Staten wordt niet aan de waterschappen gerefereerd. We weten dat deskundigen twijfel hebben geuit over de vraag of het doel, het ontzet van Leiden, op deze manier wel bereikt zou worden en gewaarschuwd hebben voor de schade. Het is onbekend welke deskundigen dat waren, en die geluiden klonken kennelijk slechts vanuit de zijlijn.² Bij het realiseren van de inundatie, tussen het graven van de eerste gaten op 3 augustus en Leidens ontzet op 3 oktober, speelden de waterschappen als zodanig geen rol. Wel werden enkele individuele waterschapsbestuurders ingeschakeld.³

De inundatie zette grote delen van de hoogheemraadschappen van Rijnland, Delfland en Schieland onder water. Sinds 1572 verkeerden deze drie waterschappen in crisis. Op 1 april 1572 was Den Briel door de geuzen ingenomen en daarna had de ene

1. Het hoogheemraadschap van Rijnland aan de vooravond van het Beleg.

Hollandse stad na de andere gekozen voor de opstand tegen Filips II onder leiding van Oranje. De tijd tussen de inname van Den Briel en de Pacificatie van Gent in november 1576 vormde een van de bloedigste perioden in de geschiedenis van Holland. In het gewest woedde ruim vier jaar lang een burgeroorlog. Opstandelingen streden tegen de velen die vanwege hun religie of om andere redenen koningsgezindheid bleven. Het front verschoof voortdurend zodat dorpen en steden nu eens onder controle van

landsheerlijke troepen stonden, dan weer onder controle van de rebellen. Beide partijen gingen over tot plundering, brandschatting, vernieling en oorlogsmisdaden. De waterstaatkundige infrastructuur had zeer te lijden, zoals door Simon Groenveld eerder indringend is beschreven.⁴ Het bestuur van de waterschappen raakte bovendien intern verdeeld over prinsgezinde en koningsgezinde facties.⁵ De hoogheemraadschappen hadden in de chaotische jaren zeventig dus te maken met oorlog binnen hun werkgebied en met bestuurlijke schisma's. De vraag is hoe een regionaal waterschap onder zulke omstandigheden in vredesnaam kon functioneren.

Leiden, de belegerde stad, beschouwde zichzelf als de hoofdstad van Rijnland (afb. 1). In het onderstaande zal ik ingaan op de geschiedenis van dit hoogheemraadschap tijdens de jaren zeventig. Daarbij bekijk ik welke effecten de oorlog op het waterbeheer had en hoe de waterbeheerders en de plattelandsbevolking de inundatie hebben ervaren. Ik zal beginnen met de uitgangssituatie te schetsen: Rijnlands bestuur en organisatie rond 1570 en de problemen waarmee het waterbeheer te kampen had.

Bestuur en organisatie van Rijnland rond 1570

Over het land en het water in de omgeving van Leiden werd ten tijde van het beleg al meer dan 350 jaar een regionaal waterbeheer gevoerd. Het hoogheemraadschap van Rijnland, dat nog altijd bestaat, voert zijn ontstaan terug tot de dertiende eeuw. Er zijn oorkonden uit 1255 en 1286 waarin de *hemenrade* of *hemeraderen* figureren, in het eerste geval in een Latijnse tekst. Voor heemraad heeft het Latijn immers geen woord.⁶ Rond 1200 is in deze streek een grootschalig watersysteem opgezet. Met watergangen en uitwateringssluizen werd geprobeerd om het waterpeil voor de boeren laag te houden en overstromingen te voorkomen.

Rijnland werd bestuurd door een college bestaande uit een dijkgraaf en zeven hoogheemraden, allen grootgrondbezitters. In de zestiende eeuw waren de bestuurders edelen van het Rijnlandse platteland of rijke burgers van Leiden en Haarlem, want Rijnland strekte zich uit tot aan het IJ. Zij moesten over een belangrijk sociaal netwerk beschikken en voldoende rijk zijn om bij geldnood van het waterschap geld voor te schieten of persoonlijk garant te kunnen staan voor leningen. Hoogheemraden hadden meestal allerlei andere bestuursfuncties en bezigheden, want het was een nevenfunctie. De edelen onder hen werden geacht zo nodig oorlog te voeren in dienst van de landsheer. Zoals gebruikelijk in waterschappen gold voor het bestuur een zekere geografische representativiteit. Enige heemraden waren afkomstig van het platteland in het noorden van Rijnland, dat in de invloedssfeer van Haarlem lag en andere waren afkomstig uit het gebied rond de Oude Rijn dat in de invloedssfeer van Leiden

2. De Grote Polder in Zoeterwoude in 1545 (het oosten boven). Direct onder en rechts van de wipmolen geven twee kleine ronde iconen de plaats van paardenmolens aan. Tekening door Pieter Sluyter (detail) (Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, Collectie kaarten, A-1069).

lag. De steden zelf hadden sinds de vijftiende eeuw ook recht op een bestuurszetel. De stedelijke bestuurszetels zijn vroege voorlopers van de nog altijd bestaande ‘geborgde’ zetels in waterschapsbesturen, die waarborgen dat de belangen van een bepaalde groep gerespecteerd worden (in dit geval stedelijke grondbezitters). Er was rivaliteit tussen Leiden en Haarlem, maar Leiden beschouwde zichzelf als de hoofdstad van

Rijnland en dat werd niet betwist. Hoogheemraadschappen opereerden in grote autonomie maar de invloed van de steden op het waterschap was duidelijk aanwezig en werd in de zestiende eeuw nog groter. Toen ontstond een college van hoofdingelanden, grootgrondbezitters die het recht kregen om mee te praten bij alle belangrijke beslissingen van dijkgraaf en hoogheemraden. Dat college werd in de praktijk gedomineerd door Leiden en Haarlem.

Het bestuur werd ondersteund door een bescheiden bureaucratisch apparaat. Aan de vooravond van de Nederlandse Opstand bestond dat vooral uit één man die tegelijkertijd secretaris en rentmeester was, Jan van Brouhoven. De capabele Van Brouhoven regelde al sinds 1540 als een soort directeur van Rijnland alle dagelijkse werkzaamheden.⁷ Verder had Rijnland enkele opzichters en boden in dienst en maakte op incidentele basis gebruik van landmeters en andere vakmensen.

Het aantal functionarissen kon zo klein zijn omdat het feitelijk onderhoud gedaan werd door individuen en *ambachten* (plattelandsgemeenten, dorpen met het omliggende gebied). Zo waren de dijken langs de Oude Rijn verdeeld in grote vakken waarvoor steeds één dorp verantwoordelijk was. De dijk langs het IJ, Spaarndammerdijk genaamd, was zelfs nog verdeeld in zo'n 600 dijkvakjes, zogenaamde hoefslagen, waarvoor de aanpalende grondbezitters verantwoordelijk waren.⁸ Alleen de meest geavanceerde werken, zoals de grote sluiscomplexen bij Spaarndam en Halfweg, werden door het waterschap zelf beheerd. Dijkgraaf en hoogheemraden waren dus behalve bestuurders ook toezichhouders op het werk van boeren en lokale bestuurders. Ze hadden allerlei bevoegdheden om het lokale en regionale waterbeheer te kunnen coördineren.⁹ Zo was er sinds 1460 een vergunning van Rijnland nodig voor het bouwen van windwatermolens. Die molens waren rond 1400 uitgevonden en veroorzaakten gemakkelijk conflicten omdat de regionale wateren overbelast raakten als molens allemaal tegelijk hun water loosden.¹⁰

Crisis in de waterhuishouding 1565-1570

Uit het proefschrift van Siger Zeischka over de technische ontwikkeling van de waterstaat in Rijnland is gebleken dat in de decennia vóór het beleg van Leiden een golf van molenstichtingen heeft plaatsgevonden (tabel 1). Alleen al tussen 1565 en 1570 gaf Rijnland vele tientallen vergunningen af om molens te bouwen. Daarbij valt op dat paardenmolens verdrongen werden door windwatermolens, zoals wipmolens en achtkanters of bovenkruiers. Paardenmolens hadden een kleinere capaciteit en voldeden waarschijnlijk niet meer. De opmars van de windwatermolen wijst op een sterk toenemende wateroverlast (afb. 2).

Tabel 1. Door Rijnland verleende vergunningen voor het plaatsen van molens, 1500-1600. De gegevens hebben betrekking op een selectie van dertien ambachten (plattelandsgemeenten).¹¹

Periode	Paardenmolens	Windmolens	aandrijving onbekend	Totaal
1500-1525	5	0	5	10
1526-1550	6	1	1	8
1551-1575	29	58	5	92
1576-1600	1	14	0	15

De groeiende wateroverlast in de jaren '60 blijkt niet alleen uit een bouwhausse van molens, maar ook uit een onderzoeksrapport. In het voorjaar van 1570 werd in opdracht van het Hof van Holland een grootschalige enquête naar de waterhuishouding in Rijnland gehouden. In mei en juni 1570 werden vertegenwoordigers van tientallen dorpen ondervraagd. Velen verklaarden dat hun landen de hele afgelopen winter onder water hadden gestaan en nog steeds niet droog waren. In sommige dorpen stond nog een voet (circa 30 centimeter) water op het land. Boeren hadden noodgedwongen hun koeien naar buiten gebracht toen het wintervoer op was. In Zoetermeer en elders stonden de dieren tot hun knieën in het water. Er waren huizen waar de bewoners verschillende keren per dag stonden te hozen om hun vloer droog te houden. De lokale bevolking merkte het verschil met vroeger op. Zo hoog als het water begin juni 1570 stond, stond het twintig jaar eerder alleen in de winter. De onderzoekers inspecteerden ook een stukje van het platteland door vanuit Leiden over de Mare en de Zijl een boottochtje te ondernemen. Ze zagen dat wanneer iemand de weilanden in liep, hij tot de kuiten in het water stond. De conclusie uit de enquête was duidelijk: de afwatering moest dringend verbeterd worden.¹²

Wij zien aan de enquête dat niet lang voor de militaire inundatie de regio ten zuiden van Leiden een flink deel van het jaar onder water stond. De belangrijkste oorzaak was bodemdaling. Bodemdaling is namelijk niet alleen een 21ste -eeuws verschijnsel, maar is in Holland ingezet rond het jaar 1000, toen de venen ontgonnen werden. Het is een gevolg van het agrarisch gebruiken en ontwateren van veengrond, want dat leidt tot inklinking en oxidatie. Het reeds eeuwen voortgaande proces van maaiveld-daling werd in de vijftiende en zestiende eeuw versneld als gevolg van de efficiëntere ontwatering door de introductie van molens. De bodemdaling in het tijdperk van molenbemaling wordt geschat op 60 tot 120 cm per eeuw.¹³ Het veengebied in het zuiden van Holland en het aangrenzende deel van Utrecht, ongeveer het gebied dat we nu

aanduiden als het Groene Hart, lag oorspronkelijk vele meters boven de zeespiegel. In de zestiende eeuw was daar weinig van over. Het maaiveld in de veengebieden lag toen eerder rond het niveau dat de zee bij vloed bereikte.¹⁴ In een deel van de polders ging de bodemdaling nog harder door turfwinning: de veengrond werd afgegraven of zelfs, sinds de eerste helft van de zestiende eeuw, onder de waterspiegel uitgebaggerd om te gebruiken als brandstof. Tijdgenoten merkten dat het steeds moeilijker werd om water te lozen op het buitenwater, maar hadden niet in de gaten dat ze door molens te bouwen zelf fors aan de problemen bijdroegen. Het fenomeen maaiveldddaling was nog niet bekend.

Om de wateroverlast in Rijnland tegen te gaan werd in de loop van 1570 een plan ontwikkeld om een extra uitwateringspunt te creëren, namelijk in de Noordzee. Daartoe zou een kanaal gegraven moeten worden van de Oude Rijn naar de zee. Er was echter onzekerheid over het zeeniveau. Lag het land achter de duinen boven de zeespiegel of niet? Als dat niet zo was, was het doorgraven van de duinen zinloos, maar ook gevaarlijk. Tijdens de enquête in 1570 werd daarom ook aan de inwoners van Rijnland gevraagd of zij dachten dat het gevaarlijk zou zijn.¹⁵ De ondervraagden antwoordden dat de zee volgens hen lager lag, maar er werden ook landmeters bij gehaald. Al eerder in de zestiende eeuw waren hoogtemetingen uitgevoerd.¹⁶ In 1570 werden zowel bij eb als bij vloed metingen uitgevoerd om te bepalen hoe hoog de zeespiegel stond ten opzichte van het land achter de duinen. In 1571-1572 werd bij wijze van proef een klein kanaaltje door de duinen gegraven, van Katwijk aan den Rijn naar Katwijk aan Zee, om te zien of het water naar zee zou stromen (afb. 1).¹⁷

Naast de haperende afwatering was er een ander groot probleem in Rijnland. Dat was de dijk langs het IJ, die liep van Spaarndam naar Amsterdam. Deze Spaarndammerdijk was een uiterst belangrijke waterkering. Hij werd zoals gezegd door de lokale grondbezitters onderhouden. Honderden dijkplichtigen moesten hun vak van het aarden dijklichaam jaarlijks op de voorgeschreven hoogte en breedte brengen en gaten repareren. Ook hier speelde de verandering van het landschap de tijdgenoot parten. De onderhoudsregeling ging terug tot de dertiende eeuw toen het IJ niet veel meer dan een veenrivier was. In de zestiende eeuw was het ooit kleine Almere uitgegroeid van een meer tot een binnenzee, de Zuiderzee, en het veenriviertje IJ tot een zeearm van de Zuiderzee. Getijdebewegingen erodeerden de dijk. De onderhoudsplichtigen beargumenteerden dat er nieuwe afspraken moesten komen omdat de dijk totaal van karakter was veranderd sinds de tijd van Floris V toen de afspraken gemaakt waren.¹⁸ Nu de kade in de loop der tijd getransformeerd was tot een zeedijk, was onderhoud door lokale boeren onredelijk en onhoudbaar.

De dorpen waar de dijk doorheen liep zoals Osdorp en Sloterdijk, maakten nog geen onderdeel uit van het hoogheemraadschap. Ze kregen wel hulp van Rijnland bij het onderhouden van de kwetsbaarste dijkvakken en moesten in ruil daarvoor bemoeienis accepteren. Tussen Rijnland en de dijkdorpen speelden de hele zestiende eeuw door conflicten omdat de dijkplichtigen veel meer hulp wilden dan Rijnland wenste te geven. Sinds 1557 probeerde het Hof van Holland de partijen te helpen bij het vinden van een toekomstbestendige regeling. Commissarissen van het Hof liepen echter tegen het gewoonterecht aan, dat een hervorming onmogelijk scheen te maken. Ze trokken heel Holland door, van Beverwijk tot in Schoonhoven, en vroegen getuigen of het onderhoud van dijken wel eens opnieuw werd verdeeld of dat onderhoudsregelingen onaantastbaar waren. Deze enorme enquête nam jaren in beslag, maar leverde uiteindelijk niets op, vooral omdat de antwoorden per dijk bleken te verschillen.¹⁹ De hervorming verzandde en de zwaar achterhaalde regeling waarbij de lokale bevolking het onderhoud verzorgde, bleef vooralsnog bestaan. Ondertussen brak de dijk herhaaldelijk door.

Een eeuw vol overstromingen

De watermassa rond Leiden in 1574 staat scherp op ons netvlies dankzij bijzondere afbeeldingen, zoals het wandtapijt van Joost Janszoon Lanckaert uit 1587-1588 in de Lakenhal en het glasraam van de Sint-Janskerk in Gouda uit 1604 (afb.6). We zouden gemakkelijk kunnen denken dat het een unieke ervaring was om vanaf de Leidse stadsmuren overstroomde weilanden te zien. Dat is echter niet het geval. Tussen 1500 en 1574 had Rijnland al vijf maal met een grote overstroming te maken gehad (1508, 1509, 1514, 1532 en 1570).²⁰ Dat is nog afgezien van kleinere overstromingen en veelzeggende anekdotes, zoals die over de zeehond die in het jaar 1500 in de buurt van Leiden rondzwom.²¹ In feite maakte iedere generatie Leidenaars wel een overstroming mee waarbij een deel van de omgeving van de stad een tijdje blank stond.

We weten ongeveer welke delen van Rijnland in de zestiende eeuw overstroonden, dankzij Elisabeth Gottschalk die kronieken daarop doornam.²² Wanneer de omgeving van Leiden blank stond, kwam het water altijd vanuit het noorden. Grote overstromingen in Rijnland waren te wijten aan doorbraak van de dijken langs het IJ of de Zuiderzee, namelijk van de Spaarndammerdijk (tussen Haarlem en Amsterdam) of van de Diemerdijk (ten oosten van Amsterdam).

Slechts vier jaar voor het ontzet van Leiden werden de Nederlanden getroffen door de ergste watersnoodramp uit de Nederlandse geschiedenis, de Allerheiligenvloed van 1 november 1570. De stormvloed trof alle kustgewesten. Er vielen doden in Gro-

ningen, Friesland, Overijssel, Utrecht, Holland, Zeeland en Vlaanderen. In Friesland werden de doden geteld. Het waren er 2892.²³ Dat is zo'n duizend meer dan bij de watersnood van 1953. Het dodental van andere provincies is onbekend. In Brussel circuleerde een getal van 6000 doden in de Nederlandse gewesten in totaal, een ruwe schatting op basis van berichten die uit verschillende delen van het land binnenkwamen.²⁴ De Staten van Holland meldden dat vijf-zesde van het gewest onder water stond.²⁵ Rijnland overstroomde ook, maar er zijn hier geen berichten over doden. De overstroming kwam zoals gebruikelijk uit het noorden. De Spaarndammerdijk bleef intact maar de dijk ten oosten van Amsterdam, de Diemerdijk, brak op vele plaatsen door. Vanuit Leiden kon men over het water uitkijken. De overstroming was *sulcx dat men met schuytte vaert van Amsterdam tot Leyden toe*.²⁶ De lokale bevolking zag in 1570 dus dat het water hoog genoeg stond om overheen te varen.

Tijdgenoten waren dus echt wel gewend aan veel water op het land. Anders dan nu, was watersnood een ervaring die ieder mens wel een paar keer in zijn leven mee maakte. Historici spreken daarom van een *frequent life experience*.²⁷ De samenleving was relatief goed voorbereid op dijkdoorbraken. Zo werd het zeewater afgeremd door een heel netwerk van binnendijken die het platteland compartimenteerden in polders, zodat een overstroming polder voor polder verliep en mensen tijd hadden zich in veiligheid te brengen. Veel mensen die op het platteland woonden hadden bootjes, omdat het meeste transport over water ging. Bij een overstroming betekenden die bootjes een kans om het vege lijf te redden. De meeste woningen stonden op hoge plekken in het landschap, zoals rivieroevers, zandruggen, terpen, dammen of dijken. Voor belangrijke openbare gebouwen als kerken werd meestal het hoogste punt van een nederzetting uitgekozen zodat ze als vluchtplaats konden dienen. Ook steden ontstonden vaak op relatief hoge plekken, zodat de oude stadscentra droog of in elk geval veilig bleven. Petra van Dam noemt de Nederlandse samenleving van de late middeleeuwen tot in de negentiende eeuw daarom amfibisch. Door culturele aanpassingen bleef de materiele schade van overstromingen beperkt en het aantal slachtoffers van watersnoden meestal gering. De bevolking kon zich relatief gemakkelijk bewegen van de droge delen van het landschap naar de natte en vice versa.²⁸ In Rijnland gold dat zelfs bij de grootste overstromingen: de Allerheiligenvloed van 1570 veroorzaakte hier veel schade maar eiste geen of weinig doden.

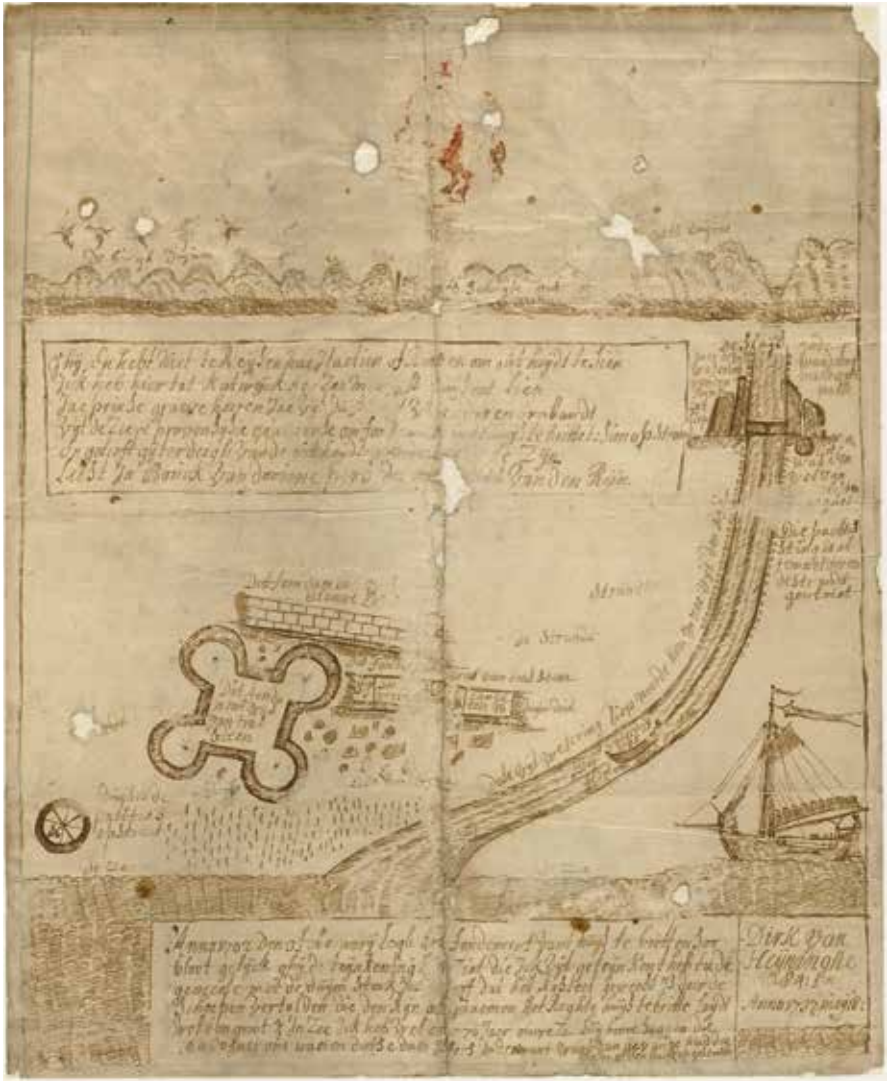
Het hoogheemraadschap tijdens de chaotische jaren 1572-1577

Het hoogheemraadschap verkeerde al met al niet in de meest comfortabele situatie toen de burgeroorlog in 1572 begon. Het noorden was nog aan het bijkomen van

de Allerheiligenvloed, er was een totale patstelling rond het onderhoud van de belangrijkste waterkering van Rijnland, en het boerenland zat te springen om een extra afwateringskanaal. Op 3 april 1572 werd het testkanaaltje tussen Katwijk aan den Rijn en Katwijk aan Zee voltooid en kon de vraag beantwoord worden of het water bij eb zou afstromen naar de Noordzee of niet (afb. 3). In aanwezigheid van hoogheemraden en tal van Leidse burgers werden de sluizen op 4 april geopend en het project bleek een succes. Het binnenwater stroomde krachtig naar zee en sleurde zelfs een schuit mee. Degenen die bij de feestelijke gebeurtenis aanwezig waren, lijken zich nog niet bewust te zijn geweest van de enorme gevolgen die de inname van Den Briel enige dagen eerder voor Rijnland en de rest van Holland zou hebben.²⁹

Waar stonden de bestuursleden van Rijnland in politiek opzicht? Eén van hen was al vroeg een fanatieke aanhanger van de prins van Oranje en was daarom in 1568 het land uit gevlucht (Adriaan van Swieten). Hij behoorde tot de geuzen die Den Briel innamen en groeide daarna uit tot een drijvende kracht van de opstandige beweging in Rijnland.³⁰ Een ander stond vol overtuiging aan de andere kant (Herebert Stalpaert van der Wiele). Hij was een vertrouweling van Filips II en bleef de koning trouw, ook toen het stadsbestuur van Leiden en een reeks andere steden in het zuiden van Holland in 1572 voor de Opstand kozen. Toen was het zijn beurt om het rebellerende gebied te ontvluchten.³¹ De rest hield zich aanvankelijk op de vlakte. Dit past bij een algemeen patroon, want de meeste Nederlanders kozen geen partij en wachtten zo lang mogelijk af.³² Een voorbeeld is een derde hoogheemraad die aanvankelijk de bestuursvergaderingen in Leiden bleef bezoeken, ook toen het stadsbestuur op 26 juni 1572 zijn poorten voor de watergeuzen had geopend, maar een paar maanden later definitief het rebellerende gebied verliet (Vincent van Lokhorst).³³ Uiteindelijk moesten alle bestuurders hom of kuit kiezen en viel Rijnlands college uiteen in twee delen. De prinsgezinde dijkgraaf vormde met de overgebleven heemraden in Leiden een gekortwiekt bestuur, een soort rompcollege, ondersteund door de prinsgezinde secretaris-rentmeester Jan van Brouchoven als de 'algemeen directeur' van het hoogheemraadschap. De koningsgezinde heemraden vormden van hun kant ook een rompcollege, in Utrecht. Dit bestuur in ballingschap werd versterkt door een nieuwe dijkgraaf en benoemde een uitgeweken oud-burgemeester van Leiden tot secretaris-rentmeester.³⁴ Het valt op dat de koningsgezinde hoogheemraden in Rijnlands college zetels bekleed hadden namens de stad Haarlem of namens het noordelijk deel van Rijnlands territorium.³⁵ Ze hadden hun woonplaats en grondbezit in gebied dat de koning trouw bleef en dit was misschien ook een reden voor hun politieke keuze.

Van een normaal functioneren van het waterschap was in de periode 1572 tot 1577

3. De duinen (boven) en het strand (beneden) bij Katwijk aan Zee met het laatste stuk van het in 1572 voltooide uitwateringskanaal. Dit testkanaaltje lag vlak bij de resten van de Romeinse Brittenburg. Tekening door Dirk van Heijningen, 1737 (Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken, Collectie Topografisch Historische Atlas, pv 75948).

geen sprake. Dit blijkt zonneklaar uit het archief van Rijnland. Het archief is over het algemeen zeer goed bewaard en bevat aan zestiende-eeuws bronnenmateriaal onder andere een vrijwel volledige reeks bestuurlijke besluiten (de zogenaamde resoluties), jaarrekeningen, en vonnissen (uitgesproken door de hoogheemraden in hun hoedanigheid van schouwvoerders). Deze series vertonen een opvallend groot hiaat in de oorlogsjaren. In het register van resoluties ontbreken aantekeningen tussen 27 juni 1572 en 21 september 1577.³⁶ Er zijn geen reguliere jaarrekeningen tussen die van 1572 en die over het jaar 1577-1578.³⁷ De dingboeken, waarin de vonnissen staan opgeschreven, bevatten geen enkele aantekening uit de periode februari 1572 tot augustus 1577.³⁸ Jarenlang werd geen schouw gedreven over dijken, kaden en watergangen.³⁹ Nieuwe plannen en projecten werden gestaakt. Zo is het grote project om een uitwatering bij Katwijk te realiseren in de ijskast gezet, hoewel het testkanaaltje zoals gezegd veelbelovend was. Op het eerste gezicht lijkt er jarenlang niets gedaan te zijn.

Bijzondere rekeningen en andere documenten laten echter zien dat beide rompcolleges activiteiten ontplooiden, waarbij ze elkaar niet beconcurrerden maar aanvulden. Het prinsgezinde college was actief in dat deel van Rijnland waar de rebellen de baas waren en het koningsgezinde in de rest van het territorium. Zo ging Jan van Brouhoven zolang mogelijk door met het innen van waterstaatsomslag in het gebied rond Leiden.⁴⁰ Dijkgraaf en hoogheemraden verleenden vanuit Leiden vergunningen volgens de normale vooroorlogse procedures, alsof er niets aan de hand was. Tijdens de belegeringen vielen deze activiteiten uiteraard stil. Dat gold zowel voor het eerste, minder bekende beleg van Leiden (eind oktober 1573 - eind maart 1574) als tijdens het tweede beleg (eind mei - begin oktober 1574). Tussen het eerste en het tweede beleg gaven dijkgraaf en hoogheemraden nog een reeks vergunningen af, bijvoorbeeld voor het plaatsen van molens, het graven van sloten, het bouwen van bruggetjes over een wetering en het verhogeren, verbreden en versterken van kaden.⁴¹

Het college in ballingschap is jarenlang bezig geweest met het beheer van de Spaarndammerdijk. Die lag binnen zijn invloedssfeer want de dijkdorpen stonden overwegend onder controle van landsheerlijke troepen. Amsterdam bleef tot 1578 koningsgezind en dat gold ook voor Haarlem, nadat het zich in 1573 na een lang beleg had moeten overgeven. De Spaarndammerdijk zorgde in vreedstijd al voor problemen, laat staan nu soldaten zich op de dijk verschanst hadden en daar strijd leverden tegen de rebellen. Beide partijen groeven gaten in de dijk en vernielden sluizen, als hun dat voordeel in de strijd leek op te leveren. Soldaten maakten zich schuldig aan brandstichting en vandalisme. De hoogheemraden probeerden te redden wat er te redden viel door bijvoorbeeld dijkopzichters te benoemen, aannemers te contracte-

ren voor het herstellen van dijkvakken, de legerleiding aan te spreken op de vernielzucht van de soldaten en branden op de dijk te blussen.⁴² De oorlog trotserend inden zij omslagen van de grondbezitters in het noordelijk deel van Rijnland, schoten geld voor en stelden zich persoonlijk garant voor grote leningen.⁴³ In dit kader moet met name Herebert Stalpaert van der Wiele worden genoemd, die tijdens de burgeroorlog vier jaar lang zijn uiterste best deed om de dijken te behouden, ook toen de geuzen zijn dijkopzichters gevangen namen.⁴⁴

De inundatie: een bewuste keus voor een riskante strategie

Terwijl de uitgeweken bestuursleden zich om de dijk bekommerden, werd het Leidse rompcollege geconfronteerd met de onderwaterzetting van een zeer groot deel van Rijnland (afb. 4). De keuze voor inundatie was op zijn zachtst gezegd opmerkelijk. Historici zijn het erover eens dat de opstandelingen een enorm risico namen. Volgens Henk den Heijer, die de logistiek achter het ontzet analyseerde, was het een wanhoopsdaad en mag het een wonder heten dat het plan uiteindelijk slaagde.⁴⁵ Toen de Staten op 30 juli 1574 het besluit tot inunderen namen, was de kans van slagen gering. De operatie was niet goed voorbereid, er was geen draaiboek en de Spaanse commandant Valdés had een veel groter leger dan de opstandelingen.⁴⁶ Het ergste was: er was grote twijfel over wat het water zou doen. Als de omgeving van Leiden overstroomde, wat met enige regelmaat voorkwam, was dat *altijd* te wijten aan een dijkdoorbraak in het noorden. Het noorden van Rijnland was echter in handen van landsheerlijke troepen. Het was voor de rebellen onmogelijk om de Spaarndammerdijk of de Diemerdijk door te graven en de sluizen open te zetten. Het water moest uit het zuiden komen.

Inunderen als militaire strategie was op dat moment, in de eerste jaren van de opstand, volop in ontwikkeling.⁴⁷ In de middeleeuwen was het landschap er nauwelijks geschikt voor. Terwijl wij ons nu gemakkelijk kunnen voorstellen dat de polders vol stromen als we de Maeslantkering en de sluizen van Delfland en Schieland voluit open zouden zetten, was dit vroeger anders. De bodemdaling was minder ver voortgeschreden zodat het maaiveld hoger lag dan nu. Inundatie was in 1574 nog helemaal geen beproefde methode. Kort voor het beleg van Leiden was enkele malen geëxperimenteerd met onderwaterzettingen, bijvoorbeeld bij Alkmaar. Spaanse troepen hadden het beleg van Alkmaar in oktober 1573 vanwege het water moeten opbreken.⁴⁸ Bij die eerdere ervaringen ging het steeds om kleine gebieden en waren de inlaatpunten van het zeewater dichtbij. In het geval van Leiden zou het water op tientallen kilometers afstand worden ingelaten en moest het bovendien zo hoog stijgen dat, als de belegeraars niet voor het water zouden vluchten, een bevrijdingsvloot over de wei-

4. Een zeer groot gebied werd geïndeerd om Leiden te ontzetten (overgenomen uit: Wim Klinkert, 'Water in oorlog. De rol van het water in de militaire geschiedenis van Holland na 1550', in: Eelco Beukers (red.), *Hollanders en het water II* (Hilversum 2007) 451-504, aldaar 462).

landen zou kunnen varen. Dit laatste was een nieuw element in de oorlogvoering. Hoe realistisch was dit eigenlijk allemaal? Bovendien zou een enorm gebied schade lijden. Het blank staande gebied werd vlak na het ontzet zelfs geschat op meer dan 85.000 hectare.⁴⁹ In werkelijkheid was eerder zo'n 50.000 hectare ondergelopen, maar dit was nog altijd ontstellend veel. De bevolking moest evacueren. Zelfs de Span-

jaarden waren verbijsterd over de bizarre strategie. Toen het zover was, toonde Valdés zich geschokt dat de Hollanders hun dijken hadden doorgestoken en willens en wetens het platteland in een oceaan hadden veranderd.⁵⁰ In de decennia erna verfienden de opstandelingen hun inundatie-technieken, maar de onderwaterzetting in 1574 was nog grof en extreem.⁵¹

De schade zou dus groot zijn, de kans op mislukking immens. Had men dan geen deskundigen geraadpleegd? Toch wel. Zowel de prins als de Staten van Holland hadden direct toegang tot de expertise bij de hoogheemraadschappen. Vele hoogheemraden namen zelf deel aan de Statenvergaderingen, als lid van de Ridderschap.⁵² De prins onderhield persoonlijke contacten met bestuurders en voormalige bestuurders van de hoogheemraadschappen.⁵³ De rentmeester-secretaris van Rijnland, Jan van Brouhoven, bevond zich tijdens het beleg niet in Leiden maar vaak in Delft, uit hoofde van een andere functie.⁵⁴ We kunnen ervan uitgaan dat hij uitgebreid de kans heeft gehad zijn visie te geven. Overleg met hem en andere deskundigen zal ertoe bijgedragen hebben dat de Staten in eerste instantie het plan afwezen.⁵⁵

Dat het plan later toch is aangenomen, was voor een groot deel te danken aan de landsadvocaat Paulus Buys (afb. 5). Hij was het die samen met Willem van Oranje op de dijk bij Capelle aan den IJssel stond toen op 3 augustus de eerste gaten werden gegraven. Zijn steun aan het plan lijkt wellicht te wijten aan naïviteit maar in feite was hij uitstekend op de hoogte van landschap en waterbeheer in Rijnland. Voordat hij in 1572 landsadvocaat werd, was hij namelijk stadspensionaris (juridisch adviseur) van Leiden en vertegenwoordigde hij de stad tegenover Rijnland. Zeker zeven jaar

5. Paulus Buys, landsadvocaat van Holland 1572-1584. Buys steunde het inundatieplan van Willem van Oranje krachtig. Eerder had hij bij Rijnland veel waterstaatskennis opgedaan, dus hij besepte de risico's. Gravure door Jacob Houbraken, 1749-1759, naar een tekening van Aert Schouman (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1907-4299). <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.125820>.

lang heeft hij de vergaderingen bijgewoond die dijkgraaf en hoogheemraden enkele malen per jaar hielden met de voornaamste grondbezitters, de hoofdingelanden van Rijnland. Daarin werd alles dat van enig belang was, besproken. Paulus Buys had in die jaren zeer veel kennis van de waterstaat opgedaan.⁵⁶ Zo was hij in 1570 persoonlijk betrokken bij de grote enquête naar een mogelijk afwateringskanaal op de Noordzee, waarvoor hij per boot en wagen het platteland verkende.⁵⁷ Hij wist heel goed dat de polders ten zuiden van Leiden in het voorjaar en de zomer soms minstens een voet onder water stonden zodat je er met platbodems over heen zou kunnen varen. Hij had na de verschrikkelijke Allerheiligenvloed van 1 november 1570 gezien hoe boten en schuiten daadwerkelijk over de veenpolders voeren. Maar hij wist natuurlijk ook dat Rijnland altijd vanuit het noorden overstroomde en dat bij inundatie vanuit de Maas en de Hollandse IJssel dus geen gebruik gemaakt kon worden van de natuurlijke hoogteverschillen. Rijnland lag wel een voet hoger dan Schieland en Delfland. Dit laatste feit was destijds vrij algemeen bekend. Tijdens de enquête van 1570 werd het door verschillende getuigen verklaard.⁵⁸ Buys kon ook voorspellen dat de directe omgeving van Leiden droog zou blijven omdat Leiden hoog op de kleiboorden van de Oude Rijn lag. Alleen met zeer gunstige wind en een onwaarschijnlijke dosis geluk zou Leiden door een geuzenvloot ontzet kunnen worden. Daarvoor zou het wel nodig zijn de Maas- en IJsseldijken en ook alle binnendijken onklaar te maken en een gebied van rond de 50.000 hectare blank te zetten.

Hoewel de waterschappen als zodanig niet gehoord zijn over het plan, waren de Staten van Holland via Paulus Buys en anderen dus goed geïnformeerd toen zij het uiterst riskante besluit tot inundatie namen. Ze wisten wat ze deden, en dat was het Zuid-Hollandse platteland opofferen ten behoeve van één stad.⁵⁹ Dit paste bij een breder patroon. Het platteland heeft in de Tachtigjarige Oorlog veel grotere offers moeten brengen dan de steden.⁶⁰ Willem van Oranje paste vaak de tactiek van de verschroeide aarde toe, waarbij stallen, voorraadschuren en oogsten vernietigd werden en molens platgebrand.⁶¹ Toen de Staten van Holland in eerste instantie het inundatieplan voor Leiden verwierpen, schreef hij misprijzend aan zijn broer dat de Hollanders hun koeien als halfgoden vereerden en het niet pikten als ze die niet de wei in konden sturen.⁶² Voor Oranje had bescherming van de landbouw overduidelijk geen prioriteit.

Water kan niet tegen een berg op

Zoals deskundigen voorspeld hadden, verliep de inundatie uiterst traag. Zeker vier factoren werkten tegen. Ten eerste de natuurlijke hoogteverschillen. Toen Schieland

en Delfland begin september in een zee veranderden en Rijnland droog bleef, staken de koningsgezinden hun leedvermaak niet onder stoelen of banken. Het Leidse stadsbestuur werd aangera- den zich nu maar over te geven omdat de situatie kansloos was. Delfland en Schieland waren een stuk lager gelegen dan Rijnland in het algemeen en de stad Leiden in het bijzonder, en je kon water nu eenmaal niet tegen een berg op laten stromen.⁶³ Ten tweede waren er de vermaledijde binnendijken. De compartimentering van het landschap die in normale omstandigheden een zegen was, was nu een last. Het water stond stil voor iedere polderkade en hoge weg en natuurlijk voor de landscheidingen tussen de hoogheemraadschappen. Een derde vertragende factor was de grote oppervlakte van het te inunderen gebied. Er moest ontzettend veel buitenwater naar binnen stromen. Ten vierde was er de tegenwerking van vijandige soldaten en soms van lokale boeren, die de dijkgaten repareerden zodra ze de kans kregen.

Het trage tempo van de overstroming speelde de belegeraars aanvankelijk in de kaart. Valdés leek te gaan slagen in zijn opzet om de Leidse bevolking op de rand van de hongerdood te brengen. Dan zouden zij zich uit pure doodsnood wel overgeven. Hoewel hij een overmacht aan soldaten had, viel hij de stad niet aan. Hij had nauwelijks artillerie ter beschikking en zijn soldaten werden slecht betaald en

6. Droog blijvende polders rond Leiden (boven), geuzenschepen op het Papemeer, de brandende kerk van Zoeterwoude en vluchtende belegeraars (beneden). Glasraam 25 van de Sint-Janskerk te Gouda, ontworpen door Isaac Claesz. van Swanenburg, 1600-1601 (detail) (Gouda, Sint-Janskerk).

7. Het ontzet van Leiden, 1574, met grote gaten in de Maasdijk bij Rotterdam en de geuzenvloot varende over het blank staande platteland. Anonieme prent, 1623-1625 (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-79.600). <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.446038>.

verzorgd en wilden zo min mogelijk vechten. Het zegt al genoeg dat Valdés kort voor het beleg nog een muiterij had moeten neerslaan en dat hij na het beleg door zijn eigen soldaten onder huisarrest werd geplaatst.⁶⁴ Zijn strategie bestond uit het hermetisch afsluiten van de stad totdat het stadsbestuur bereid zou zijn tot overgave. Het is hem niet gelukt, zoals we allemaal weten. Voor het zover was, raakte een groot deel van Rijnland toch nog overstromd door harde wind uit het zuiden. De belegeraars waren niet vertrouwd met het waterige landschap en de amfibische manier van leven. Als vreemdelingen misten ze vaste grond onder de voeten en voelden ze zich bedreigd door het oprukkende water.⁶⁵ Zij sloegen op de vlucht. De geuzen roeiden en zeilden door de polders, zoveel mogelijk de schansen ontwijkend waar de belegeraars nog standhielden. Dat ging niet vlekkeloos. Ze moesten een keer terug en een andere route (afb. 4) proberen. Verderop staken ze Zoeterwoude in brand om de vijandige soldaten te verdrijven. Toen ze Leiden naderden, moesten ze waterwegen nemen zoals de Vliet, want de hoge omgeving van de stad bleef droog (afb. 6). Uiteindelijk ontzetten ze Leiden, precies twee maanden nadat de eerste dijken waren doorgestoken (afb. 7).

Het doel was bereikt, maar de schade voor de plattelandseconomie en het watersysteem was enorm, zoals door Groenveld, Den Heijer en anderen is vastgesteld. Voor veeteelt, turfwinning en akkerbouw was de maandenlange onderwaterzetting in de zomermaanden funest. Bovendien was het overstromingswater zout of brak, anders dan het water dat 's winters vaak op de velden stond. Daarbovenop kwam de schade aan de infrastructuur. Bij de gaten die bij Capelle aan den IJssel gegraven werden onder het toezend oog van Willem van Oranje en Paulus Buys, was het namelijk niet gebeven. Al snel waren er in Schielands Hoge Zeedijk (Schielands dijken langs de Maas en de Hollandse IJssel samen) nog zestien grote gaten gegraven ten oosten van Rotterdam. En nog was dit niet genoeg. Er moesten gaten bij komen ten westen van Rotterdam. In september kwamen er nog meer gaten, nu weer in het oosten bij Gouda. Tegen de tijd dat Leiden werd ontzet was de volledige waterkering van het hoogheemraadschap van Schieland verruïneerd.⁶⁶ Delfland en Rijnland kregen ook hun deel. Hier werden vooral veel polderkaden en landscheidingen doorgegraven. Sluizen die open moesten blijven werden vernield om te voorkomen dat de vijand ze zou sluiten. Sluizen die dicht moesten blijven verging het niet veel beter. De Gouwesluis bijvoorbeeld werd op 9 september 1574 deels vernield en vervolgens volledig afgedamd om te voorkomen dat water uit het inundatiegebied naar het noorden weg zou stromen.⁶⁷ Tussen 3 augustus en 3 oktober werden de meeste regionale waterwerken beschadigd, vernield of onklaar gemaakt.

De naar Utrecht uitgeweken hoogheemraden van Rijnland, Delfland en Schieland keken in ontzetting toe hoe hun territoria door toedoen van Oranje en de met hem sympathiserende Hollanders in een zee met eb en vloed veranderden. Begin september schetsten ze een rampscenario. Als de watervlakte contact zou maken met het grote Haarlemmermeer in het noorden van Rijnland, zou er een sterke stroming van de Maas naar het IJ kunnen ontstaan. Bij de eerste de beste doorbraak van de zwakke Spaarndammerdijk zou er een zeearm dwars door het hart van Holland kunnen ontstaan.⁶⁸ De angst dat het proces een eigen dynamiek zou krijgen was volkomen begrijpelijk. Er was in Holland veel ervaring met landverlies. Zo'n 70 tot 100 jaar tevoren was het grote Haarlemmermeer ontstaan doordat de landengten tussen drie kleinere meren wegsloegen en de meren samenvloeiden.⁶⁹ Nog weer vijftig jaar eerder was de Grote Waard overstroomd en verloren gegaan; wij kennen het gebied als de Biesbosch. De inundatie kon een onbeheersbaar proces ontketenen. Oorlog voeren met water was in dit geval spelen met vuur.

8. Jacob van der Does (geheel links) en Janus Dousa, de heer van Noordwijk (vierde van links) behoorden tot de zogenaamde haviken die het stadsbestuur in september 1574 oproepen Leiden onder geen beding over te geven. Beide waren hoogheemraad van Rijnland. Hier afgebeeld als deelnemers aan de optocht ter gelegenheid van de oprichting van de Leidse universiteit, 1575. Anonieme prent, 1575 (detail) (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-79.613). <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.446071>.

Ondertussen in het belegerde Leiden. De hoogheemraden Janus Dousa en Jacob van der Does

Ondertussen zat het Leidse rompcollege van Rijnland vast in de omsingelde stad. Waarschijnlijk heeft de inundatie hen overvallen en raakten ze pas op de hoogte toen Willem van Oranje op 12 augustus aan het Leidse stadsbestuur schreef over het plan om de dijken langs de Maas en de Hollandse IJssel door te steken.⁷⁰ Toen was Schiedlands Hoge Zeedijk reeds een gatenkaas.

Onder de Leidse hoogheemraden was een 28-jarige edelman, Johan van der Does, de heer van Noordwijk. Hij was in 1571 met zijn gezin vanuit zijn landgoed in de duinstreek naar Leiden verhuisd vanwege de veiligheid, want de watergeuzen opereerden toen nog vooral op zee en deden invallen op de kust. Hij behoorde tot de afwachende lieden die hun keus voor of tegen de opstand pas laat maakten.⁷¹ Vanwege zijn adellijke afkomst was hij sinds 1571 hoogheemraad, maar zijn hart lag bij kunst en wetenschap. Hij was een echte humanist. Als edelman werd van hem verwacht dat

hij bestuurlijke functies, zoals bij Rijnland, vervulde en beschikbaar was voor militaire taken. Toen Leiden in mei 1574 werd omsingeld waren er geen soldaten van Willem van Oranje in de stad. De bevolking was voor haar verdediging aangewezen op stadssoldaten, gewapende vrijwilligers en leden van de schutterijen. Ze werden aangevoerd door een beroepsofficier, maar die sneuvelde in de eerste week van het beleg.⁷² Iedereen zal toen naar de jonge edelman hebben gekeken. Hij nam inderdaad de leiding van de stadsverdediging op zich. Op 29 juli 1574 leidde hij een uitval naar de dicht bij Leiden gelegen Boshuizerschans, waarbij circa zestig vijandelijke soldaten werden gedood.⁷³ Deze uitval was een van de weinige gewelddadige episodes uit het beleg. De belegeraars probeerden immers gevechten te vermijden. Later zou Johan van der Does onder de gelatiniseerde naam Janus Dousa bekend worden als dichter, geleerde, geschiedschrijver en editeur van Latijnse teksten. In 1575 behoorde hij tot de oprichters van de Leidse universiteit.⁷⁴

Een andere hoogheemraad was familie van hem, mogelijk een oom. Dit was de circa 74-jarige Jacob van der Does.⁷⁵ Johan en Jacob van der Does worden vaak, samen met de stadssecretaris van Leiden Jan van Hout, beschouwd als degenen die ervoor gezorgd hebben dat Leiden zich niet overgaf, hoewel velen in de stad daartoe neigden (afb. 8). Zij worden beschreven als de 'haviken' die niet met de vijand wilden onderhandelen toen anderen, de 'duiven', de stad begin september wilden overgeven.⁷⁶ Het dilemma was groot want het verlossende water liet op zich wachten en in Leiden voltrok zich een humanitaire ramp. Duizenden mensen kwamen om. Schattingen lopen uiteen van 2000 tot 6000 slachtoffers, dus een zesde tot de helft van de totale bevolking.⁷⁷ De oorzaak van de massale sterfte was een pestepidemie, die een bevolking trof die verzwakt was door voedselschaarste en het drinken van ongezond water.⁷⁸ Ook later stierf wel eens een kwart tot een derde van de Leidse bevolking aan de pest.⁷⁹

Tijdens de verhitte discussies in september 1574 over de vraag of Leiden zich zou moeten overgeven, staken Johan en Jacob van der Does een krachtig pleidooi af om stand te houden. Je kunt je afvragen of ze als hoogheemraden het belang van Rijnland daarmee hebben gediend. Overgave zou de inundatie sneller beëindigd hebben en dit genoot vanuit het oogpunt van de waterbeheersing de voorkeur. Hoogheemraad zijn was echter een nevenfunctie en de betrokkenen hadden op dat moment andere zorgen. Wat stond Janus Dousa te wachten als de stad zich zou overgeven? Hij was verantwoordelijk voor de dood van circa zestig soldaten bij de Boshuizerschans. De afgehakte hoofden waren destijds in triomf naar Leiden gevoerd -er was namelijk een soort koppelgeld uitgelooft.⁸⁰ Valdés had een generaal pardon in het vooruitzicht gesteld, ook voor de leiders. Zodra de stad zich zou overgeven, zouden *alle saken vergeven*

en vergeten zijn. De heer van Noordwijk werd nota bene met name genoemd in Valdés' aanbod van gratie.⁸¹ Raymond Fagel heeft aan de hand van brieven van Valdés laten zien dat de commandant aanvankelijk inderdaad voorstander was van een pardon voor de Leidenaren. Zijn standpunt verhardde zich echter in de loop van augustus al, zodat het uiterst dubieus is of dit ten tijde van het crisisberaad begin september nog een reële optie was.⁸² De Leidse burgers hadden er in elk geval weinig vertrouwen in.⁸³ Toen Haarlem zich in 1573 na een lang beleg had overgegeven, waren duizenden soldaten en anderen die de stad verdedigd hadden, door de Spanjaarden onthoofd, verdrinken of opgehangen. Zelfs wanneer alleen de kopstukken van het Leidse verzet gestraft zouden worden, zou Dousa daarbij zijn. Dit gaf hem een reden het beleg vol te houden, hoezeer hij ook persoonlijk geleden moet hebben onder de situatie in de stad. Hij verloor tijdens het beleg een dochttertje aan de pest.⁸⁴ We weten niet hoe de hoogheemraden in Leiden tegen de ravage in de waterhuishouding aankeken. Waarschijnlijk was het voor hen een nachtmerrie, net als voor hun collega's aan de andere zijde, maar ze hadden op dat moment wel iets anders aan hun hoofd.

Het einde van het schisma en het herstel van de dijken

Wat wisten de twee Rijnlandse bestuurscolleges van elkaars activiteiten? Hadden ze ooit contact? Waarschijnlijk niet. Na het ontzet van Leiden woedde de burgeroorlog in Holland nog twee jaar voort en was samenwerking onmogelijk. Dit veranderde in november 1576 toen de regeringsgezinden en de rebellen de Pacificatie van Gent sloten. Deze vrede had een wat voorlopig karakter, maar was voor Holland van belang, omdat het gewest daarna buiten de gevechtszone bleef. De Pacificatie bepaalde dat ketters niet zouden worden vervolgd en dat Oranje het bewind mocht blijven voeren in Holland en Zeeland, maar ook dat de koningsgetrouwe uitgewekenen teruggave van verbeurd verklaard goederen mochten verwachten en eerherstel. Verzoening dus, geen bijltjesdag.

De Pacificatie maakte de weg vrij voor contact tussen de twee Rijnlandse rompcolleges. Ze pakten in december 1576 de samenwerking weer op, alsof er niets gebeurd was. Op bericht van Stalpaert van der Wiele uit Haarlem dat het dijkherstel dringend aanbesteed moest worden, schreef Jacob van der Does uit Leiden terug dat de slechte staat van de Spaarndammerdijk de heemraden in Leiden bekend was, maar dat ze door omstandigheden de dijk aan de zorgen van hun *mede broederen* aan de andere zijde hadden moeten overlaten. Hij bedankte Stalpaert en zijn mede bestuursleden voor het feit dat ze hun plicht goed gedaan hadden. Hij zag al uit naar *een blijde vergadering* van de herenigde bestuurders.⁸⁵ Een blijde of vrolijke vergadering was een

9. Het dorp Sloterdijk aan de Spaarndammerdijk, Rijnlands belangrijkste waterkering, in 1648. De dijk beschermde Rijnland tegen het IJ dat destijds een zeearm was. Tekening door Claes Vasterszoon Stierp (detail) (Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, Collectie kaarten, A-1057).

bekend fenomeen. Dat was een bijeenkomst, doorgaans een jaarvergadering van een gilde, broederschap, stadsbestuur of waterschap, waarop onderlinge twisten begrepen werden. De bijeenkomst bestond uit een vergadering gevolgd door een diner met veel drank. De 'havik' Jacob van der Does liet zich hier niet als scherpstrijper maar als vergevingsgezind kennen.

Door de Pacificatie van Gent op het verkeerde been gezet, gingen de hoogheemraden van het Utrechtse rompcollege ervan uit dat ze hun functie zouden terugkrijgen. Ook hun Leidse collega's verkeerden in die veronderstelling en Van der Does verheugde zich dus al op een gezellig samenzijn. Willem van Oranje verbood echter dat hoogheemraden die niet zijn kant hadden gekozen, terugkeerden in hun functie. Vanuit zijn standpunt gezien begrijpelijk, maar buitengewoon zuur voor de hoogheemraden die jarenlang hun uiterste best hadden gedaan voor de dijk en de sluisen, ook nog door op eigen naam grote sommen geld te lenen. Ze vonden het onrechtvaardig. De heemraden deden in 1577 pogingen hun functie terug te krijgen. Stalpaert van der Wiele wees erop dat ze tijdens de troebelen *met grooten sorchfouldige verdrietigen arbeyt en op perticulier credyt*, de dijk hadden onderhouden, die er anders bij zou liggen *gelyck de dijcken in Waterlandt ende erger*. Wat zoveel betekende als dat er niets zou zijn overgebleven dat nog gerepareerd had kunnen worden.⁸⁶ Het hielp niet. De uitgeweken bestuurders kregen hun geld terug, maar waren hun functie kwijt.

De jarenlange ellende had voor Rijnland ook een constructief gevolg. Het achterhaalde onderhoudssysteem van de Spaarndammerdijk stortte definitief in en maakte de weg vrij voor hervorming. De lokale bevolking was gevlucht, gedood of te zeer verarmd om de dijk te kunnen onderhouden. Spaarndam bijvoorbeeld was totaal ontvolkt, Sloterdijk bijna helemaal afgebrand (afb. 9).⁸⁷ Toen de hoogheemraden in juni

1577 eindelijk weer eens de dijk schouwden, troffen ze geen dijkplichtigen meer aan *overmits datter niemant tusschen amsterdam ende sparendam en woont*.⁸⁸ De intensieve dijkzorg die de uitgeweken bestuurders in de jaren 1573-1576 op poten hadden gezet, werd het uitgangspunt voor een hervorming. Twee jaar na de Pacificatie van Gent nam Rijnland de ene helft van de dijk in eigen beheer en in de vijftien jaar daarna volgde de rest. De kwestie die meer dan honderd jaar een hoofdpijndossier van Rijnland was geweest, was daarmee opgelost.⁸⁹

De Staten van Holland verleenden subsidies aan de hoogheemraadschappen voor de reparatie van dijken die op last van de Staten waren doorgestoken.⁹⁰ Ook voor het herstel van de Spaarndammerdijk - die vooral door vijanden was toegetakeld - kreeg Rijnland in 1577 een subsidie van 6000 gulden.⁹¹ Voor zover de subsidies tekort schoten, moesten de kosten omgeslagen worden over de grondbezitters in de waterschappen. De reparatie van lokale waterwerken kwam geheel voor rekening van de direct belanghebbenden. Nog jaren na het ontzet zamelden boeren in de drie heemraadschappen geld in om wegen en watergangen te repareren en molens weer op te bouwen.⁹² Het duurde zes jaar voordat de ergste schade aan de regionale en lokale waterwerken hersteld was. De waterhuishouding was al die jaren onder de maat met als gevolg dat de plattelandseconomie pas in 1580 weer enigszins begon te functioneren.⁹³ Boeren werden nooit gecompenseerd voor particuliere schade zoals verloren oogsten, vernietigde boomgaarden, ingestorte gebouwen, afgebrande boerderijen en verdronken vee.⁹⁴

Een hoge prijs

Het is duidelijk dat de boeren en andere bewoners van het platteland in het zuiden van Holland veel geleden hebben onder de burgeroorlog en in het bijzonder onder de inundatie. Ook voor de waterschappen was deze episode een dieptepunt in hun geschiedenis. Terwijl ze normaal gesproken zeer autonoom hun taken vervulden, werden ze een speelbal van de politiek. De onderwaterzetting is een deel van de bestuurders min of meer overkomen, anderen werkten er actief aan mee. Allen wisten dat het plan niet aansloot bij de natuurlijke hoogteverschillen en uiterst destructief voor de bestaande infrastructuur zou zijn. Het perspectief van blijvend landverlies in het hart van Holland bracht grote stress. Dit doemscenario kwam weliswaar niet uit, maar de onderwaterzetting is door velen ongetwijfeld niet als een verlossing maar als een ramp ervaren. Was de overstroming een geniale strategie waarmee de geuzen de belegeraars te slim af waren? Ongetwijfeld, en daarom zal het verhaal altijd weer verteld worden. Maar zoals ik in deze lezing heb laten zien, heeft alles een prijs.

Noten

- 1 Met dank aan Petra van Dam, Els van Eijck van Heslinga en Raymond Fagel voor hun suggesties. Anton van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden* (Leiden 2015) 23; James D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic. War, finance and politics in Holland 1572-1588* (Oxford 2008) 130; Wim Klinkert, 'Water in oorlog. De rol van het water in de militaire geschiedenis van Holland na 1550', in: Eelco Beukers (red.), *Hollanders en het water II* (Hilversum 2007) 451-504, aldaar 460.
- 2 R. Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574', in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz., *Robert Fruin's verspreide geschriften II* (Den Haag 1900) 385-490, aldaar 444-446; S.J. Fockema Andraea, 'De militaire inundatie van het vasteland van Holland in het jaar 1574', *Tijdschrift KNAG Tweede Reeks LXX* (1953) 309-315, aldaar 314; S. Groenveld, 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (Leiden 2001) 11; Henk den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden* (Leiden 2010) 5-7.
- 3 Pieter van der Goes, dijkgraaf van Delfland, wordt vaak genoemd. Hij kreeg op 02-09-1574 de opdracht om de verspreiding van het water te versnellen, maar toen was de inundatie al een maand aan de gang. Den Heijer, *Holland onder water*, 8 en 30, noot 9; C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de Middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989) 392.
- 4 Groenveld, *De gevolgen van het beleg van Leiden*.
- 5 Postma, *Delfland*, 390; Willem van der Ham, *Hoge dijken, diepe gronden. Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland* (Utrecht 2004) 89-91; G. 't Hart: 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580)', *Leids jaarboekje* 66 (1974) 13-33.
- 6 Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden (NL-LdnHHR), Collectie Charters, CHRT-0001 (11-10-1255) en CHRT-0002 (18-02-1286). Zie ook Milja van Tielhof en Petra J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006) 34 en 46.
- 7 J. Fockema Andraea, 'Jan van Brouchoven. Rentmeester van Rijnland, 1540-1588', *Leids jaarboekje* 22 (1929-1930) 76-77.
- 8 NL-LdnHHR, Oud Archief Rijnland (OAR), inv. nr. 1188, hoefslagboeken van de Spaarndamse dijk uit 1527.
- 9 Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 61-63 (toezicht op turfwinning), 192 (toezicht op polderfinanciën).
- 10 Zoals het proces over de molens in 1486, dat een reactie was op een golf aan molenstichtingen in de dorpen langs de Oude Rijn. P.J.E.M. van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 85-86.
- 11 Siger Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland, 1500-1856* (Hilversum 2007) 81-83.
- 12 NL-LdnHHR, Oud Archief Rijnland (OAR), inv. nr. 5021, f. 6v., 10r.-v., 23v., 47v.
- 13 Guus J. Borger, Frits H. Horsten en Johan F. Roest, *De dam bij Hoppenesse. Gevolgen voor de afwatering van het gebied tussen Oude Rijn en Hollandsche IJssel, 1250-1600* (Hilversum 2016) 15.
- 14 Rond 1600 lagen landen rond de Amstel bijvoorbeeld op het niveau dat het IJ bij Amsterdam tijdens vloed bereikte. Taeke Stol, 'Schaalvergroting in de polders in Amstelland in de 17^e en 18^e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3/1 (1994) 13-21, aldaar 16.
- 15 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 5021, f.16v.-17r., 18r. en OAR, inv.nr. 5022, p.5.
- 16 Zie over methoden van hoogtemeting in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd Petra van Dam, *Van Amsterdams peil naar Europees referentievlak. De geschiedenis van het NAP tot 2018* (Hilversum 2018).
- 17 J.E.A. Boomgaard, 'De eerste doorgraving van de duinen bij Katwijk', in: *De uitwateringssluizen van Katwijk 1404-1984* (Leiden 1984) 9-17, aldaar 11-13; Tim Bisschops, 'Een zeehaven voor Leiden? De vroegste doorgravingen bij Katwijk herbekeken (1404-1572)', *Tijdschrift voor Zee-geschiedenis* 25/1 (2006) 33-47, aldaar 41.
- 18 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 1181 a 3.
- 19 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 1198 b.
- 20 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II: de periode 1400-1600*

- (Assen 1975) 327-329, 343-349, 379-381, 496, 667-670.
- 21 Van Dam, *Vissen in veenmeren*, 98; Gottschalk, *Stormvloeden*, II, 310 (1502) 321 (1507).
 - 22 Voor belangrijke watersnoodjaren beeldde zij de overstromde gebieden globaal op een kaartje af zie de kaartjes van 1509, 1514, 1530, 1532 en 1570. Gottschalk, *Stormvloeden*, II, 334, 375, 432, 476, 623.
 - 23 Gottschalk, *Stormvloeden*, II, 682.
 - 24 J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, I-VI (Franeker 1995-2015), III (1450-1575) 654.
 - 25 J.P. Winsemius, 'Inleiding', in: K. de Vries en J.P. Winsemius (red.), *De Allerheiligenvloed van 1570* (Leeuwarden 1970) 9-20, aldaar 10.
 - 26 Brief van Andries van der Goes (rentmeestergeneraal in Zuid-Holland) aan zijn zwager Jacob de Roover te Antwerpen, 13-11-1570, geciteerd bij Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, III, 646.
 - 27 Tim Soens, 'Resilient societies, vulnerable people: coping with North Sea floods before 1800', *Past and Present* 241 (2018) 143-177.
 - 28 Petra J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010), in het bijzonder 5-11, 14.
 - 29 Bisschops, 'Een zeehaven voor Leiden', 41; Boomgaard, 'De eerste doorgraving', 13.
 - 30 Van der Lem, *Willem van Oranje*, 15-16.
 - 31 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 16.
 - 32 Dat gold bijvoorbeeld ook voor de inwoners van Leiden tijdens het beleg. Louis Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (Leiden 2003) 12, 16.
 - 33 Hij verleende tot begin oktober 1572 nog vergunningen vanuit Leiden, als heemraad van Rijnland. NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 219, f. 328v., 330r.-v.
 - 34 Cornelis Claesz van der Hoich. 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 15.
 - 35 M.H.V. van Amstel-Horák, 'Paulus Buys en het hoogheemraadschap van Rijnland', *Leids jaarboekje* 86 (1994) 35-49, aldaar 40.
 - 36 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 21 f. 110r.
 - 37 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 9602 (jaar 1577-1578) en inv.nr. 9604 (jaar 1572, rekening gesloten in 1581).
 - 38 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 515, f. 192r. (februari 1572), OAR inv.nr. 516, f. 1r. (1-8-1577).
 - 39 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 26; Postma, *Delfland*, 397.
 - 40 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), NL-LdnRal-0501, inv.nr. 1326 (rekening van ontvangsten van Rijnland geïnd door Jan van Brouchoven 1572-1573).
 - 41 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 219, f. 339v.-348r.
 - 42 NL-LdnHHR, OAR, inv.nrs. 9612, 9614.
 - 43 't Hart, 'Rijnlands waterstaat', 26.
 - 44 Onkostendeclaratie van Stalpaert van der Wiele van een reis van Utrecht naar Haarlem, 12-11-1574. NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 9612.
 - 45 Den Heijer, *Holland onder water*, 28-29. Ook 't Hart beschrijft de inundatie als een nood-sprong: 'Rijnlands bestuur', 20. Klinkert noemt de inundatie een wanhoopsdaad en een extreme actie. 'Water in oorlog', 464-465.
 - 46 In de literatuur vindt men voor de troepen van Valdés ramingen van 6000 à 7000 tot 9000 à 10.000. Tracy houdt het op 7000 à 8000 man. Tracy, *The founding of the Dutch Republic*, 96. Het ontzettingsleger kwam niet verder dan 3000 à 4000. Den Heijer, *Holland onder water*, 21.
 - 47 Klinkert, 'Water in oorlog', 458.
 - 48 Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, III, 690; Klinkert, 'Water in oorlog', 460.
 - 49 Op 4-10-1574 schreef de president van het (regeringsgezinde) Hof van Holland aan landvoogd Requesens dat meer dan 100.000 morgen (85,158 ha) in Rijnland, Delfland en Schieland onder water lagen. Postma, *Delfland*, 393.
 - 50 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés* (Leiden 2017) 23.
 - 51 Klinkert, 'Water in oorlog', 464-465.
 - 52 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw* (1984) 184.
 - 53 Adriaan van Swieten, hoogheemraad van Rijnland tot 1568 en weer vanaf 1574, was bijvoorbeeld een vertrouweling van de prins. Van der Lem, *Willem van Oranje*, 15-16.
 - 54 Hij was in 1573 benoemd tot lid van de Hollandse Rekenkamer. Fockema Andreae, 'Jan van Brouchoven', 96.
 - 55 Tracy, *The founding of the Dutch Republic*, 130.
 - 56 Van Amstel-Horák, 'Paulus Buys', 36-37.
 - 57 NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 5021, f. 4r., 47r.-v., 48v.

- 58 Verklaring van schout, gezworenen en andere inwoners van Katwijk, te Katwijk aan Zee, 4-6-1570. NL-LdnHHR, OAR, inv.nr. 5021, f. 18r.
- 59 Ter verdediging van deze afweging is vaak gewezen op het strategische belang van Leiden voor de Opstand. Groenveld, *De gevolgen van het beleg van Leiden*, 10; Pieter Christiaensz Bor, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam 1679) I, 551.
- 60 Marjolein 't Hart, *The Dutch wars of independence. Warfare and commerce in the Netherlands, 1570-1680* (Londen/New York 2014) 101, 106-107.
- 61 Lesger, *Handel in Amsterdam*, 116-117.
- 62 K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand, 1572-1584* (red. Raymond Fagel, M.E.H.N. Mout en Henk van Nierop) (Den Haag 1994) 93; Tracy, *The founding of the Dutch Republic*, 130.
- 63 Johan Koppenol, *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 121-122. Bor, *Oorsprongk*, I, 552; Sicking, *Geuzen en glippers*, 12.
- 64 Fagel, *De Spaanse belegeraar*, 20-21, 24.
- 65 Valdés had veel Spaanse, Duitse en Waalse soldaten. Fagel, *De Spaanse belegeraar*, 23.
- 66 Willem van der Ham beschrijft de locatie van de gaten in *Hoge dijken, diepe gronden*, 89.
- 67 't Hart, 'Rijnlands waterstaat', 21-22.
- 68 Brief van 8-9-1574 van de uitgeweken bestuursleden der waterschappen aan het Hof van Holland. Fockema Andreae, 'De militaire inundatie', 314; Postma, *Delfland*, 392.
- 69 Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 72-73.
- 70 Van der Lem, *Willem van Oranje*, 23.
- 71 Fruin, 'Het beleg en ontzet', 416.
- 72 Koppenol, *Het Leids ontzet*, 15, 67.
- 73 Koppenol, *Het Leids ontzet*, 15, 72-73.
- 74 Willem Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbel talent van de Leidse Universiteit* (Leiden 2000) 12-13.
- 75 <https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/D/Pages/doesjacobvander.aspx>
- 76 Sicking, *Geuzen en glippers*, 18-21; Karel Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 57.
- 77 Thera Wijsenbeek-Olthuis vermoedt dat bijna de helft van de bevolking omkwam, dus zo'n 6000 van de 12.000 mensen: *Honger* (Leiden 2006) 28 en noot 80. Andere ramingen bij Sicking, *Geuzen en glippers*, 19 en noot 42.
- 78 Wijsenbeek-Olthuis maakte aannemelijk dat alleen de zwaksten en de allerarmsten risico liepen de hongerdood te sterven. Wijsenbeek, *Honger*.
- 79 Zoals in 1635. Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods: de pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1996) 54-55, 233.
- 80 Raymond Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen* (Leiden 1997) 14-15.
- 81 Bor, *Oorsprongk*, I, 550, 552.
- 82 Fagel, *De Spaanse belegeraar*, 21-23, 26.
- 83 Koppenol, *Het Leids ontzet*, 94.
- 8 Petrus Bertius, *Een welbesteed leven en een vroom verscheiden. Lijkrede op Janus Dousa* (1604). Ingeleid, uitgegeven, vertaald en van noten voorzien door C.L. Heesakkers en W.G. Heesakkers-Kamerbeek (s.l. 2004) 33.
- 85 NL-LdnHHR, HHR, OAR, inv.nr. 9609. Brief van Jacob van der Does aan Stalpaert van der Wiele, 26-12-1576.
- 86 NL-LdnHHR, HHR, OAR, inv.nr. 9475. Notariële akte 21-3-1577.
- 87 *Opt dorp van slooterdijk est al meest affghebrant*. NL-LdnHHR, HHR, OAR, inv.nr. 9475.
- 88 NL-LdnHHR, HHR, OAR, inv.nr. 1203. Verzoekschrift 4-7-1577.
- 89 Aanvulling op 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 31. Zie over de hervorming van het onderhoudsysteem Van Tielhof en Van Dam, *Waterstaat in stedenland*, 144-151.
- 90 James D. Tracy, 'Holland's new fiscal regime, 1572-1576', in: Oscar Gelderblom (ed.), *The political economy of the Dutch Republic* (Ashgate 2009) 41-54, aldaar 50; Postma, *Delfland*, 398-399; Fockema Andreae, 'De militaire inundatie', 313-315.
- 91 NL-LdnHHR, HHR, OAR, inv.nr.1203; 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 29.
- 92 Postma, *Delfland*, 397; 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 28.
- 93 Groenveld, *De gevolgen van het beleg*, 24-25; 't Hart, *The Dutch wars of independence*, 106.
- 94 Tracy, 'Holland's new fiscal regime', 50.

